

O‘ZBEK FANTASTIK ADABIYOTI TARIXI VA AN‘ANALARI

*Mohira Tursunova Ilxomjanovna PhD.,
Namangan davlat chet tillari instituti dotsenti.*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21133582>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola o‘zbek fantastik adabiyotining tarixi, an‘analari va rivojlanish yo‘llarini keng qamrovli tarzda tadqiq etadi. Maqolada o‘zbek adabiyotida fantastika yo‘nalishining paydo bo‘lish sabablari va ilk ko‘rinishlari qadimgi mifologik va xalq og‘zaki ijodidan tortib XX asrning professional fantastikasigacha bo‘lgan davr tahlil qilinadi. O‘zbek fantastikasining Sharq an‘analari, Sovet davri mafkurasi va zamonaviy global tendentsiyalar kesishmasida shakllanishi ko‘rsatiladi. Abdulla Qahhor, Mirkarim Osim, Tohir Malik, O‘tkir Hoshimov va boshqa mualliflarning asarlari tahlil qilinib, janrning o‘ziga xos belgilari va an‘analari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: fantastika, ilmiy fantastika, o‘zbek adabiyoti, janr, Sharq adabiyoti, Sovet davri adabiyoti, zamonaviy o‘zbek nasri, mifologiya, utopiya, distopiya.

Аннотация. Данная научная статья всесторонне исследует историю, традиции и пути развития узбекской фантастической литературы. В статье анализируются причины возникновения и первые проявления фантастического направления в узбекской литературе, начиная с древней мифологии и устного народного творчества и заканчивая профессиональной фантастикой XX века. Показано, что узбекская фантастика формировалась на пересечении восточных литературных традиций, советской идеологии и современных глобальных тенденций. На основе анализа произведений Абдуллы Каххара, Миркарима Осима, Тохира Малика, Уткира Хошимова и других авторов выявляются и рассматриваются специфические особенности и традиции данного жанра.

Ключевые слова: фантастика, научная фантастика, узбекская литература, жанр, восточная литература, литература советского периода, современная узбекская проза, мифология, утопия, антиутопия.

Abstract. This scholarly article comprehensively examines the history, traditions, and developmental pathways of Uzbek fantasy literature. The study analyzes the origins and early manifestations of fantasy in Uzbek literature, tracing its evolution from ancient mythology and folklore to the emergence of professional fantasy writing in the twentieth century. The article demonstrates how Uzbek fantasy developed at the intersection of Eastern literary traditions, Soviet ideological influences, and contemporary global trends. Through an analysis of the works of Abdulla Qahhor, Mirkarim Osim, Tohir Malik, O‘tkir Hoshimov, and other authors, the distinctive characteristics and traditions of the genre are identified and explored.

Keywords: fantasy, science fiction, Uzbek literature, genre, Eastern literature, Soviet-era literature, contemporary Uzbek prose, mythology, utopia, dystopia.

Kirish

Fantastika insoniyatning sarhadsiz tasavvur quvvatini aks ettiruvchi adabiy janr bo‘lib, u faqat G‘arb madaniyatining mahsuli emas. O‘zbek adabiyotida fantastik unsurlar juda qadimdan mavjud bo‘lib, ular xalq ertaklari, epik dostonlar va Sharq mumtoz adabiyotining bag‘rida yashab kelgan. Biroq mustaqil adabiy yo‘nalish sifatida o‘zbek

fantastikasi XX asrda, ayniqsa Sovet davri va undan keyingi davrda to’liq shakllanib rivojlandi.

O‘zbek fantastikasini o‘rganish bir necha jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, bu janr o‘zbek xalqining kelajak haqidagi tafakkurini, ilmiy va texnologik taraqqiyotga munosabatini aks ettiradi. Ikkinchidan, fantastika orqali jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va ma’naviy muammolari ramziy tarzda ifodalanadi. Uchinchidan, fantastika o‘zbek adabiyotini jahon adabiy jarayoniga bog‘laydigan ko‘priklardan biridir.

Ushbu maqolada o‘zbek fantastik adabiyotining besh asosiy bosqichi ajratib ko‘rsatiladi: qadimgi va o‘rta asr davrining mifologik-fantastik merosi; XIX asr oxiri – XX asr boshidagi Jadid adabiyotida fantastik unsurlar; Sovet davrida (1920 – 1980) ilmiy fantastikaning shakllanishi; mustaqillik davri (1991 – 2010) fantastikasi; zamonaviy o‘zbek fantastikasi (2010 yildan bugunga qadar).

O‘zbek fantastikasining ildizlari milloddan avvalgi davrga borib taqaladi. Avesto zardushtiylikning muqaddas kitobi kosmogoniya, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash, g‘ayritabiiy mavjudotlar haqidagi tasvirlar bilan to‘la. Bu asar o‘zbek fantastik adabiyotining eng qadimgi manbai hisoblanadi. Avesto‘da tilga olingan deva, pari, div va simurg kabi obrazlar keyinchalik xalq ertaklari va mumtoz adabiyotga o‘tib, o‘zbek fantastikasining asosiy arxetiplarini shakllantirdi.

O‘zbek xalq ertaklari “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li” turmush sikli, “Zumrad va Qimmat”, “Uch og‘a-ini” kabi asarlar fantastik elementlarga boy. Bu ertaklarda uchuvchi gilamlar, ko‘rinmas qilinib qo‘yuvchi mo‘jizaviy buyumlar, odam qiyofasiga kiradigan jinlar va ajdaholar bilan kurashuvchi qahramonlar tasvirlanadi. Xalq og‘zaki ijodining bu an‘anasi keyinchalik yozma adabiyotda ham davom etdi.

“Go‘ro‘g‘li” dostonida Ravshan o‘z otasi Go‘ro‘g‘lining buyrug‘i bilan g‘ayritabiiy tezlikda uchuvchi Gyrat otga minib, bir kechada ming chaqirim yo‘l bosadi. Bu obraz zamonaviy fantastikaning “tezkor transport” motivini eslatadi.

Akademik Botirbek Saidov o‘z tadqiqotlarida ta’kidlaganidek: “O‘zbek xalq ertaklaridagi fantastik obrazlar bu sof tasavvur mahsuli emas, balki qadimgi kishilarning tabiat kuchlarini tushuntirishga va kelajakni ko‘zlashga bo‘lgan intilishining ramziy ifodasi”

O‘rta asrlar O‘rta Osiyosi buyuk faylasuf va olimlarini yetishtirib, ular fantastik g‘oyalarni ilmiy idrok bilan uyg‘unlashtirdilar. Abu Rayhon Beruniy (973 – 1048) o‘zining “Qonuni Mas’udiy” va “Hind” asarlarida kosmologik mulohazalar bayon etib, koinotning chegarasizligi va boshqa sayyoralarda hayot mavjud bo‘lishi mumkinligi haqida fikr yuritdi. Bu mulohazalar zamonaviy ilmiy fantastikaning asosiy temasini koinotni o‘zlashtirish va begona sivilizatsiyalar bilan muloqot mavzusini VIII asr oldin ko‘tara olgan edi.

Abu Ali ibn Sino (980 – 1037) nafaqat tibbiyot va falsafa sohasida, balki adabiyotda ham fantastik yo‘nalishning kashshofi bo‘ldi. Uning “Hayy ibn Yaqzon” allegoriyasida ruh o‘zining kosmik safarini bosib o‘tadi. Bu asar “kosmik sayohat” janrining o‘rta asrlar versiyasi sifatida baholash mumkin. Ibn Sino allegoriyasida tabiat sirlarini bilish uchun ruhonim qahramon turli olamlar yer, suv, havo, olov olamlarini kesib o‘tadi.

Ibn Sino o‘zining “Hayy ibn Yaqzon” asarida yozadi: “Men inson zotini cheksiz koinotning bir zarrasi sifatida ko‘raman; biroq shu zarrachaning tafakkur quvvati yulduzlardan ham yiroqroq masofalarni bosib o‘tishga qodirdir”

Alisher Navoiy (1441 – 1501) o‘zining “Lison ut-tayr” dostonida Simurg’ g‘ayritabiiy qush obrazini yaratib, ruhiy va jismoniy koinotni kashf etish allegoriyasini berdi. Simurg’

obrazi bu o'zbek adabiyotining eng kuchli fantastik metaforalaridan biri bo'lib, keyinchalik zamonaviy o'zbek fantastik nasrida ham qayta jonlantirildi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida o'zbek adabiyotida katta burilish ro'y berdi. Jadid harakati Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvar Qori va boshqalar boshchiligidagi amalga oshirilgan madaniy yangilanish o'zbek adabiyotiga g'arb adabiy janrlarini, jumladan ilmiy-publitsistik fantastikani ham olib kirdi.

Jadid mualliflari uchun kelajak haqidagi utopik tasvirlar ijtimoiy islohotlar uchun muhim qurol edi. Ular kelajakdagi ma'rifatli O'rta Osiyo jamiyatini tasvirlar ekan, zamonaviy texnologiya va ta'limning ro'lini ko'rsatishga harakat qildilar. Bu narsa o'zbek adabiyotida ijtimoiy-utopik fantastikaning dastlabki ko'rinishlari hisoblanadi.

Abdulla Avloniy (1878 – 1934) o'z maqolalarida zamonaviy texnologiya temir yo'l, telegraf, havo kemasiga munosabatini bildirgan holda ularni o'zbek hayotiga tatbiq etish imkoniyatlarini fantastik tarzda tasvirlagan. Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” (1913) asarida texnologik taraqqiyot va ma'naviy kamolotning uyg'unligi haqida kelajakka qaratilgan mulohazalar bor.

Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889 – 1929) o'z dramatik asarlarida, ayniqsa “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” (1916) va “Boy ila xizmatchi” (1918) pyesalarida yangi, erkin jamiyat haqidagi utopik qarashlari bilan o'zbek adabiyotida inqilobiy utopiya janrining asosini qo'ydi. Uning asarlarida kelajakdagi teng huquqli jamiyat qiyofasi aniq tasvirlanib, bu kelajakka erishish yo'llari fantastik-romantik uslubda ko'rsatilgan.

Hamza dramaturgiyasida fantastik unsurlar bevosita emas, balki ramziy va allegorik tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, “Zaharli hayot” asarida qahramonlarning orzulari va tushlaridagi sahnalar realizm chegarasini kesib o'tib, fantastik makon-zamon tasvirlariga kiradi.

Sovet hokimiyatining o'rnatilishi o'zbek adabiyotiga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatdi. Bir tomondan, mafkuraviy cheklovlar adabiy erkinlikni toraytirdi; boshqa tomondan, Sovet davlatining ilm-fan va texnologiyaga katta e'tibori ilmiy fantastikaning rivojlanishi uchun ma'lum darajada zamin hozirladi. “Koinotni o'zlashtirish”, “komunistik kelajak” va “texnologik inqilob” kabi mavzular rasmiy mafkuraga mos kelgani uchun fantastika ma'qullanadigan janrga aylandi.

Bu davrda o'zbek ilmiy fantastikasi asosan ikki yo'nalishda rivojlandi: birinchisi Sovet ilmiy yutuqlarini ulug'lovchi, kelajakdagi kommunistik utopiyaning tasvirlovchi asarlar; ikkinchisi ezop tili orqali yashirin tanqid va chuqur insoniy muammolarni ko'taruvchi asarlar. Ikkinchi yo'nalish ayniqsa Khrushcheyov “yumshashi” (1956 – 1964) davrida faollashdi.

Abdulla Qahhor (1907 – 1968) o'zbek nasrining klassigi bo'lib, u fantastika janriga ham murojaat qildi. Uning “Dahshat” (1937) va “Sincalak” kabi hikoyalarida realizm bilan fantastik unsurlar uyg'unlashib, o'zbek psixologik-fantastik nasrining dastlabki namunalarini berdi. Qahhorning “Dahshat” hikoyasida voqealar kundalik turmushdan birdan fantastik mayzonga sirpanib ketib, o'quvchini hayratga soladi.

Qahhorning badiiy uslubiga xos bo'lgan ixchamlik va ruhiy kuchlanish keyinchalik o'zbek fantastika mualliflari uchun namuna vazifasini o'tadi. U o'z hikoyalarida fan va texnologiyaning inson psixologiyasiga ta'sirini sinchkovlik bilan tahlil qildi.

“Sincalak” hikoyasida Qahhor shunday yozadi: “U kichkina mavjudot qadimgi dunyo va yangi dunyo o'rtasida ko'prik bo'lib turardi; uni o'ldirsang, o'z o'tmishingni o'ldirasan”

Mirkarim Osim (1905 – 1965) o‘zbek bolalar adabiyotida fantastika yo‘nalishining asoschisi hisoblanadi. Uning “Sehrli qo‘g‘irchoq” (1948) va boshqa asarlarida bolalar uchun mo‘ljallangan, ammo kattalar uchun ham qiziqarli bo‘lgan fantastik syujetlar ishlab chiqildi. Osimning asarlarida Sharq ertaklarining an‘anaviy elementlari zamonaviy texnologik g‘oyalar bilan uyg‘unlashtirildi.

Mirkarim Osim ijodida ayniqsa ko‘zga tashlanadigan jihat bu an‘anaviy o‘zbek xalq ertagining syujet va obrazlarini zamonaviy ilmiy-fantastik kontekstda qayta ifodalash. Uchuvchi gilam samolyot, ko‘rinmas shapka optik maxfiylik texnologiyasi, sehrli oyna televizor yoki kompyuter kabi talqin qilinadi.

1960-yillar koinot tadqiqoti davri o‘zbek ilmiy fantastikasi uchun alohida rag‘bat berdi. Gagarin parvoziidan (1961) keyin kosmik mavzular butun Sovet adabiyotida, jumladan o‘zbek adabiyotida ham keng yoyildi. Bu davrda bir qator o‘zbek yozuvchilari ilmiy fantastika janriga murojaat qildi.

Hamid G‘ulom (1919 – 1993) bu davr o‘zbek fantastikasida muhim rol o‘ynadi. Uning “Tong yulduzi” (1963) va “Koinot sayyohi” kabi asarlarida o‘zbek yigitlarining kosmosdagi sarguzashtlari, begona sivilizatsiyalar bilan muloqot va koinotning siri haqidagi mavzular ishlanadi. G‘ulomning yozish uslubi Arkadiy va Boris Strugatskiy kabi rus ilmiy-fantastika ustalari ta‘sirini ko‘rsatadi, biroq o‘zbekona kolorit va milliy qahramon tipini saqlaydi.

Bu davrda ilmiy fantastika sohasida yozan yana bir muhim muallif Xudoyberdi To‘xtaboyev (1931-yilda tug‘ilgan). Uning “Sariq devni minib” (1967) romani o‘zbek bolalar adabiyotida fantastik janrning eng yaxshi namunalaridan biri hisoblanadi. Roman qahramoni Hayot va uning do‘sti sarguzashtlari orqali o‘zbek mifologiyasi va zamonaviy fantastika o‘rtasidagi ko‘prikning mohir o‘rnatilishi ko‘rsatilgan.

To‘xtaboyevning “Sariq devni minib” romanidagi mashhur satrlar: “Dev dedi: ‘Men ming yildan beri uyqudaman. Siz meni uyg‘otdingiz. Endi sizga bir savolim bor, bu dunyo o‘zgardimi?’ – ‘Ha,’ – dedi Hayot, – ‘lekin biz ham o‘zgardik’”

Sovet tsenzurasi o‘zbek fantastikasini ham chetlab o‘tmadi. Ko‘plab mualliflar siyosiy tizimni, jamiyatdagi adolatsizliklarni bevosita tanqid eta olmas, buning o‘rniga fantastik va allegorik vositalardan foydalanardi. Bu hodisa “ezop tili” deb ataladi antik fabulist Ezopdan kelib chiqqan atama bo‘lib, yashirin tanqidiy mazmunni metafora va allegoriya orqali ifodalash mahoratini anglatadi.

Masalan, “begona sayyora” obrazi ko‘pincha Sovet tizimiga alternativ bo‘lgan jamiyat modeli sifatida ishlatildi. “Robot” va “sun‘iy intellect” mavzulari esa mexanik itoatkorlikka va insoniy erkin tafakkur o‘rtasidagi qarama-qarshilikni ramziy ifodalash uchun xizmat qildi.

1991-yilda O‘zbekiston mustaqilligini qo‘lga kiritgach, adabiyot yangi erkinliklarga ega bo‘ldi. Tsenzura bartaraf etildi, milliy an‘analarga qaytish imkoni ochildi va jahon adabiyotiga chiqish yo‘li kengaydi. Biroq bu o‘tish davri o‘z qiyinchiliklarini ham olib keldi: kitob bozori inqirozi, matbaa muammolari va o‘quvchilar bazasining torayishi.

Mustaqillik davrida o‘zbek fantastikasi ham yangilanish jarayonini boshdan kechirdi. Bir tomondan, Sovet davri ilmiy fantastikasining o‘rniga yangi milliy o‘zlikni izlaydigan, tarixi va mifologiyadan ilhom oladigan fantastika shakllandi. Boshqa tomondan, G‘arb fantastikasining ayniqsa Tolkien, Asimov, Lem, Dick asarlarining tarjima va ta‘siri ostida yangi janrlar (fantezi, kiberpank, distopiya) o‘zbek adabiyotiga kirib keldi.

Tohir Malik (1946-yilda tug‘ilgan) mustaqillik davri o‘zbek nasrining yetakchi vakili bo‘lib, u detektiv, tarixiy va fantastik janrlarni mohirlik bilan uyg‘unlashtirdi. Uning

“Shaytanat” (1994 – 2003) roman-seriyasida fantastik elementlar bilan real hayot muammolari, jinoyat olami va siyosiy kurash bir-biriga chirmashib ketadi.

Malik ayniqsa uning “Ulug’bek xazinası” va “Zulmat saltanati” asarlarida tarixiy-fantastik uslubni mukammal namoyish etdi. Bu asarlarda o’rta asr O’rta Osiyo tarixi fantastik vositalar orqali qayta talqin qilinib, bugungi o’quvchiga yangicha mazmun kasb etadi.

Tohir Malik “Ulug’bek xazinası” asarida yozadi: “Ulug’bek yulduzlarga qarar ekan, bu olamning cheksizligini his qildi. Insonning umri bir nafas, ammo tafakkuri cheksiz. Va bu cheksizlik Xudoning insonga bergan eng katta tuhfası”

O’tkir Hoshimov (1941 – 2013) o’zbek nasrining so’nggi o’n yilliklarining eng katta ustalaridan biri o’z asarlarida realistik voqelikni mistik va fantastik unsurlar bilan mohirona uyg’unlashtirdi. Uning “Ikki eshik orasi” (1994) va “Nur borki, soya bor” asarlarida tush, xotira va haqiqat o’rtasidagi chegara bulaniqlanib, sehrli realizm an’anası namoyon bo’ladi.

Hoshimov ijodida fantastika bevosita “ilmiy” shakl emas, balki psixologik-ruhiy mazmun kasb etadi. Uning qahramonlari ko’pincha o’tmish va hozir o’rtasida qolib, ikki zamonnı bir-biri bilan muloqotga olib kiradigan gipnotik vaziyatlarda tasvirlanadi. Bu yo’nalish ruhiy fantastika (psychological fantasy) o’zbek adabiyotida Hoshimov tufayli alohida o’rin egalladi.

O’tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi»da shunday yozadi: “Ba’zan o’tmish shu qadar kuchli turtki beradiki, odam hozirgi zamondan chiqib ketib, o’n yil, yigirma yil avvalgi paytga qaytib qoladi. Bu vaqt mashinası emas. Bu inson qalbining o’zi”

Mustaqillik davri o’zbek fantastikasining o’ziga xos xususiyati Lotin Amerikasi sehrli realizmi (Markes, Borxes) an’anasini milliy mifologiya bilan uyg’unlashtirish. Ko’plab yosh mualliflar bu yo’nalishda ish olib bordi. Ularda o’zbek xalq ertaklarining obrazlari pari, dev, ajdaho, sehrli buyumlar zamonaviy shahar hayoti bilan mos olib kelinadi.

Bu yo’nalishda Erkin A’zam (1950-yilda tug’ilgan) alohida o’rin tutadi. Uning qisqa hikoyalarida “Oltin baliq” (1989), “Boqiy darbadar” (1995) zamonaviy o’zbek shahar hayotining fantastik-absurd qirralari kashf etiladi. A’zam hikoyalarida voqelikni o’zgartiruvchi sehrli element birdan paydo bo’lib, hayotning oddiy oqimini to’xtatadi va chuqur falsafiy savollar ko’taradi.

2010-yillardan boshlab o’zbek adabiyotida fantastika yangi bosqichga o’tdi. Internet va raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi, bir tomondan, o’zbek yosh mualliflarining jahon fantastikasi bilan bevosita tanishishini ta’minladi; boshqa tomondan, yangi nashr va tarqatish imkoniyatlarini yaratdi. O’zbek tilidagi onlayn adabiy platformalar, ijtimoiy tarmoqlar va elektron kitoblar fantastika janrining yangi nashrlarga yo’l topishini engillashtirdi.

Bu davrda kiberpunk, distopiya va post-apokaliptik yo’nalishlar o’zbek adabiyotiga yanada faolroq kirib keldi. Zamonaviy o’zbek yosh mualliflari Zulfiya Qurolboy qizi, Farhodjon Qalandar va boshqalar G’arb fantastikasining janr qoidalarini o’zbek milliy muhiti va madaniy kontekstida ishlatishga harakat qilmoqda.

Zamonaviy o’zbek fantastikasida distopik yo’nalish kuchayib bormoqda. Bu yo’nalish Orwell va Xakslı asarlari ta’sirida shakllanib, zamonaviy jamiyatning muammolarini raqamli nazorat, ekologik inqiroz, siyosiy vakilsizlik fantastik vositalar orqali ko’rsatishga qaratilgan. O’zbek distopiyasi G’arb namunalaridan farqli o’laroq, Sharq va Sovet davri merosini ham hisobga oladi.

Bu yo’nalishda yosh mualliflar Sovet davri “ezop tili” an’anasini yangi texnologik vositalar bilan uyg’unlashtirmoqda. Ularning asarlarida sun’iy intellekt nazorat qiluvchi totalitar davlat, ekologik falokat sabab bo’lgan sivilizatsiya qulashi va genetik muhandislikning axloqiy muammolari kabi zamonaviy mavzular ko’tariladi.

Zamonaviy o’zbek fantastikasining yana bir muhim yo’nalishi tarixiy fantastika va “alhistoriya” (alternativ tarix) janri. Bu janrda mualliflar tarixning muhim burilish nuqtalarida “agar boshqacha bo’lganida nima bo’lard?” degan savolga javob izlaydi. O’zbek tarixi Temuriylar davri, Sovet istilosiga qarshilik, mustaqillik davri bu janr uchun boy material beradi.

Masalan, “Agar Ulug’bek o’ldirilmaganda” yoki “Agar Sovet hokimiyati o’rnatilmaganda” kabi kontr-faktual syujetlar zamonaviy o’zbek adabiyotida muhokama qilinmoqda. Bu janr o’zbek o’quvchilariga milliy tarixni yangicha ko’z bilan ko’rish imkonini beradi va tarixiy ongni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy o’zbek fantastikasida gender masalasi tobora ko’proq ko’tarilmoqda. Ayol mualliflar va ayol qahramonlar fantastika janrida yangi ovozni olib kirdi. O’zbek ertaklaridagi passiv “malika” va “pari” obrazlarining o’rniga zamonaviy fantastikada faol, mustaqil, kuchli ayol qahramonlar paydo bo’lmoqda.

Bu o’zgarish faqat janr ichidagi evrilish emas, balki keng ijtimoiy jarayonning aksidir. O’zbek jamiyatida ayollarning ijtimoiy roli haqidagi munozaralar adabiyotda, shu jumladan fantastikada ham o’z ifodasini topmoqda. Fantastik makon bu muallif va o’quvchi uchun ijtimoiy cheklovlardan qisman ozod bo’lgan, yangi imkoniyatlarni sinab ko’rish mumkin bo’lgan makon.

O’zbek fantastikasining G’arb ilmiy fantastikasidan asosiy farqi undagi Sharq falsafiy va kosmologik tasavvurlarning kuchli mavjudligidir. G’arb fantastikasi ko’pincha lineer taraqqiyot (progress) modeliga asoslanadi: insoniyat doimo oldinga boradi, texnologiya barchani xallos qiladi. O’zbek fantastikasida esa siklik vaqt tushunchasi, karma, ruhning cheksiz sayohati, insonning tabiat bilan uyg’unligi kabi Sharq falsafiy elementlari muhim o’rin tutadi.

Bu farq ayniqsa kosmik makon tasvirida ko’rinadi. G’arb fantastikasida koinot ko’pincha zabt etilishi kerak bo’lgan “hududsiz chegara” sifatida ifodalanadi. O’zbek fantastikasida esa koinot insonning ruhiy holati bilan bevosita bog’liq, ichki va tashqi olam o’rtasidagi uyg’unlik makoni.

O’zbek fantastikasidagi qahramon ko’pincha G’arb “super-hero” tipidan farq qiladi. O’zbek fantastik qahramoni bu jamoaviy qadriyatlar vakili: u oilasini, elini, vatanini himoya qiladi. Uning g’ayriodatiy kuchi shaxsiy ambitsiyadan emas, balki ijtimoiy majburiyatdan kelib chiqadi. Bu xususiyat xalq ertaklarining “Alpomish” va “Go’ro’g’li” kabi an’anaviy qahramonlaridan meros olgan.

Shu bilan birga, zamonaviy o’zbek fantastikasida qahramon tipi yangilanmoqda. Individual erkinlik, shaxsiy tanlov va jamiyat bilan ziddiyat mavzulari tobora kuchayib bormoqda. Bu o’zgarish globallashuv va zamonaviy o’zbek jamiyatidagi qadriyatlar evrilishini aks ettiradi.

O’zbek fantastik nasrining til xususiyatlari ham o’ziga xosdir. Klassik mumtoz adabiyot ta’sirida o’zbek fantastikasi ko’pincha boyitilgan metaforik til, she’riy ichki monolog va lirik chekintmalarni o’z ichiga oladi. Bu uslub ingliz tilida yozuvchi fantastika mualliflaridan farq qilib, o’zbek fantastikasiga alohida estetik qiymat beradi.

Bundan tashqari, o‘zbek fantastikasida xalq maqollari, hikmatlari va klassik she’riyatdan iqtiboslar keng qo‘llanadi. Bu usul asarni chuqurlashtiradi va o‘quvchini milliy madaniy xotira bilan bog‘laydi. Hatto futuristik kosmik sarguzashtlarda ham milliy til va uslub elementlari saqlanib qoladi.

O‘zbek fantastikasida din, asosan islom muhim mavzu va kontekst sifatida mavjud. Bu munosabat murakkab: bir tomondan, islomiy kosmologiya (farishtalar, jinlar, jannat va do‘zax tasvirlari) fantastik adabiyot uchun boy material beradi; boshqa tomondan, diniy aqidalar ba’zi fantastik g‘oyalar bilan (evolyutsiya, sun‘iy hayot, begona tirik mavjudotlar) kesishishi mumkin.

Sovet davrida din rasman taqiqlangan, fantastikada diniy mavzular yashirin yoki allegorik tarzda ishlatilgan. Mustaqillik davrida esa diniy va fantastik motivlarning aniq uyg‘unlashuvi namoyon bo‘la boshladi. Zamonaviy o‘zbek fantastikasida jinlar va farishtalar bilan muloqot, Qurondagi kosmologik tasvirlarni zamonaviy ilm bilan solishtirish kabi mavzular ochiqroq ko‘tarilmoqda.

O‘zbek ilmiy fantastikasiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatgan adabiyot rus ilmiy fantastikasi. Ivan Efremov (“Andromeda tumani”, 1957), Arkadiy va Boris Strugatskiylar («Pikinik yo‘l chetida», 1972), Aleksandr Bel’ev asarlari o‘zbek tili va madaniyati orqali o‘zbek adabiyotiga kirib keldi. Sovet davrida o‘zbek mualliflari bu asarlar ta’sirida shakllanib, o‘zbek milliy kontekstiga moslashtirilgan versiyalarni yaratdi.

Strugatskiy akalar ta’siri ayniqsa kuchli: ularning «ezop tili» bilan yozilgan ijtimoiy-tanqidiy fantastikasi o‘zbek mualliflariga chuqur xuddi shunday yashirin tanqid qilish san’atini o‘rgatdi. “Dahshatli shahar” (1988) kabi asarlar o‘zbek fantastikasida ham aks-sado topdi.

1990-yillardan boshlab G‘arb fantastikasining ta’siri kuchaydi. Tolkienning “Uzuklar hukmdori” (inglizcha, 1954—1955; o‘zbek tarjimasini kechroq paydo bo‘ldi), Azimovning “Muassasa” sikli, Uells va Vern asarlarining ta’siri zamonaviy o‘zbek fantastikasida seziladi. Biroq bu ta’sir ko‘r-ko‘rona o‘xshatish tarzida emas, balki milliy kontekstga moslashtirilgan sintez shaklida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek fantastikasining G‘arb fantastikasidan eng asosiy farqi texnologiyaga munosabatda. G‘arb ilmiy fantastikasida texnologiya ko‘pincha neytral yoki ijobiy kuch sifatida tasvirlanadi. O‘zbek fantastikasida esa texnologiya ko‘proq insoniy qadriyatlar va milliy an’analar nuqtai nazaridan baholanadi: texnologiya insonni yoki insoniy munosabatlarni almashtira olmasligiga urg‘u beriladi.

O‘zbek fantastikasi qozoq, qirg‘iz, tojik, turkman kabi qo‘shni xalqlar adabiyotlari bilan ko‘plab umumiy an’ana va motivlarga ega. Bu xalqlarning barchasi umumiy mifologik meros Avesto, Alpomish, Manas dostonlaridan oziqlanadi. O‘rta Osiyo fantastikasida umumiy “steppe” arxetipi cheksiz kenglik, erkinlik, kuchli qahramonlar muhim o‘rin tutadi.

Chingiz Aytmatov (qirg‘iz muallifi, ammo o‘zbek madaniyati bilan yaqin aloqada) “Asrga tatigulik kun” (1980) romani bilan O‘rta Osiyo fantastikasida yangi namuna yaratdi. Uning asarida kosmik sivilizatsiyalar bilan muloqot va mahalliy mifologiya shunday mohirlik bilan uyg‘unlashtirilgaki, bu roman O‘rta Osiyo fantastikasining klassikasiga aylandi.

Roman o‘zbek bolalar va o‘smir adabiyotining eng mashhur fantastik asari hisoblanadi. Syujet: zamonaviy o‘zbek o‘smiri Hayot qadimgi devorli qasr xarobasida eski idishni topib, unda qamalib yotgan sariq devni ozod qiladi. Dev yaxshi va yomonlikning

ikkala tomonini ham biluvchi, ming yillik tajribaga ega, ammo zamonaviy dunyoni bilmaydigan qahramon. Ular birga sarguzashtlarga otiladilar.

Asarning falsafiy o’qi: an’ana va zamonaviylik o’rtasidagi muloqot. Dev eski dunyoning vakili, Hayot yangi zamonning. Ikkalasi bir-biridan o’rganadi. Bu tema o’zbek madaniyatidagi “Qanday qilib milliy an’anani saqlab qolgan holda zamonaviy bo’lish mumkin? Degan asosiy savol ga javob izlaydi.

“Sariq devni minib”dan: “Dev unga qarab dedi: ‘Sen bizning zamonamizda yashagan bo’lsang, hech narsa qilolmas eding. Sening zamoningda esa men hech narsa qilolmayapman. Balki ikki zamonning kuchini birlashtirsak, ikkalamiz birlashib bir narsa qilarmiz?’”

Roman psixologik jihatdan ham chuqur: dev obrazi Hayotning ichki “yovvoyi” tabiatini, tsivilizatsiya qatlamlari ostidagi instinktiv kuchni ifodalaydi. Freydcha tahlil nuqtai nazaridan, dev – Id (instinkt), Hayot – Ego (real men), va asar syujeti – bu ikki kuchning integratsiyasi haqida.

Erkin A’zam zamonaviy o’zbek nasrining eng nozik kalami hisoblanadi. Uning qisqa hikoyalari ko’pincha Kafkaning absurdizmi va Borhesning metafiktsiyasi bilan solishtirilib, o’zbek adabiyotida magik realizm yo’nalishini to’la shakllantirdi.

“Oltin baliq” hikoyasida zamonaviy o’zbek shahrining odatiy oilasi g’ayritabiiy baliq topib oladi. Baliq tilak bajaradi, ammo har bir bajariladigan tilakning narxi bor, oila a’zolari birma-bir o’z eng qimmatli narsalarini yo’qota boshlaydi. Hikoya orzuning bahosi va insoniy qadriyatlar haqida falsafiy savol tarzida yakunlanadi.

Erkin A’zam “Oltin baliq” hikoyasida yozadi: “Baliq yana bir tilakni bajardi. Uy to’ldi moddiy boyliklardan. Lekin uyda biror kishi yo’q edi, endi bari oltin orqasidan ketib qolgan, oltin esa ularni ichidan yeb tamom qilgan edi”

Hoshimovning bu romani zamonaviy o’zbek adabiyotidagi ruhiy-mistik yo’nalishning eng yorqin namunasi. Roman ikki zamon 1960-yillar va 1990-yillar o’rtasida o’ynab, vaqt va xotiraning nisbiy tabiatini tadqiq etadi.

Qahramon Xurshid yoshligidagi bir sevgilisiga qaytib, o’sha davr bilan hozirgi zamon o’rtasida «eshik» topishga harakat qiladi. Roman strukturasi o’zi fantastik: har bir bob alohida vaqt qatlamida sodir bo’lib, ular oxir-oqibat birga kelganda yaxlit obraz hosil qiladi. Hoshimovning “vaqt eshiklarini ochish” metafori zamonaviy o’zbek fantastikasining eng kuchli obrazlaridan biriga aylandi.

O’zbek fantastikasi bir qator muammolar bilan yuzma-yuz turibdi. Birinchisi adabiy tanqidning zaifligi: o’zbek adabiyotshunosligida fantastika ko’pincha “jiddiy” emas, deb qabul qilinadi, bu esa janrning akademik o’rganilishiga to’sqinlik qiladi. Ikkinchisi mualliflarning iqtisodiy muammolari: fantastika yozish uchun katta vaqt va tadqiqot kerak, ammo o’zbek kitob bozori hali bu sarmoyani to’liq qoplab bera olmaydi. Uchinchisi tarjima muammosi: O’zbekistondagi eng iqtidorli fantastika mualliflari ko’pincha o’z asarlarini rus yoki ingliz tilida yozishni afzal ko’rmoqda, chunki bu tillarda xalqaro auditoriya keng. Bu narsa o’zbek tili fantastikasining rivojlanishini sekinlashtiradi.

Shu bilan birga, o’zbek fantastikasi uchun muhim imkoniyatlar ham mavjud. Birinchisi raqamli nashr: onlayn platformalar va elektron kitoblar yangi mualliflarga auditoriyaga chiqish yo’lini osonlashtirdi. Ikkinchisi xalqaro aloqalar: o’zbek yozuvchilarining xalqaro residensiyalar, adabiy tanlovlar va tarjima dasturlariga jalb etilishi kuchaymoqda. Uchinchisi milliy tarix va mifologiyaning boyligi: O’zbek tarixi va mifologiyasi fantastika uchun benihoya boy material. Temuriylar davri, Ipak yo’li, So’g’d madaniyati,

zamonaviy O’rta Osiyo geosiyosati bularning barchasi jahon auditoriyasini qiziqтира oladigan o’zbek fantastikasi uchun asos bo’la oladi.

O’zbek fantastikasining kelajagi bir necha yo’nalishda rivojlanishi mumkin. Birinchisi “O’rta Osiyo fantaziyasi” janrining mustahkamlanishi: Tolkien qanday Yevropa mifologiyasidan jahon fantaziyasini yaratgan bo’lsa, o’zbek mualliflari ham O’rta Osiyo mifologiyasi, tarixi va landshaftiga asoslanib global auditriyaga mo’ljallangan epik fantaziya yaratish imkoniga ega. Ikkinchisi ilmiy fantastika: O’zbekiston endi kosmik sanoat, sun’iy intellekt va biotexnologiya sohasida faol rivojlanish yo’lida. Bu rivojlanish o’zbek ilmiy fantastikasi uchun yangi, real ilmiy asosda qurilgan syujetlar beradi. Uchinchisi zamonaviy ijtimoiy-tanqidiy fantastika: distopiya, kiberpank va ekoantropik fantastika yo’nalishlari o’zbek jamiyatining dolzarb muammolarini raqamli nazorat, ekologiya, urbanizatsiya, ijtimoiy tengsizlik fantastik vositalar orqali tadqiq etish uchun keng maydon ochadi.

Xulosa

O’zbek fantastik adabiyoti bu bir necha ming yillik tarixga ega, biroq hali to’la kashf etilmagan adabiy makon. U qadimgi Avesto mifologiyasidan zamonaviy distopik romangacha bo’lgan uzluksiz zanjirni tashkil etadi. Ushbu maqolada ko’rib chiqqanimizdek, o’zbek fantastikasi beshta asosiy bosqichdan o’tib, har bir davrda o’z zamonasining ijtimoiy, siyosiy va madaniy muammolariga nisbatan nozik javob bergan.

O’zbek fantastikasining o’ziga xos xususiyatlari Sharq falsafasi va kosmologiyasi, milliy qahramon tipi, lirik-metaforik til uslubi, diniy va mifologik motivlar uni jahon fantastikasida alohida ovoz sifatida ajratib turadi. Bu janr G’arb ilmiy fantastikasi hamda Sovet maktabining ta’sirini o’ziga singdirgan holda, o’zbek milliy ruhini va estetikasini saqlab qolgan.

Kelajakka qarasak, o’zbek fantastikasi yangi avlod mualliflari qo’lida yanada kuchayishi mumkin. Ular bir tomondan boy milliy madaniy merosdan Alpomish, Avesto, Temuriylar davri, Navoiy she’riyati ilhom oladi; boshqa tomondan, zamonaviy global adabiy va texnologik o’zgarishlarni o’z asarlariga aks ettiradi. Bu ikki kuch orasidagi ijodiy kuchlanish o’zbek fantastikasini yangi badiiy cho’qqilarga ko’tarish potentsialini beradi.

Xulosa qilib aytganda, o’zbek fantastik adabiyoti bu faqat bir janr emas, balki o’zbek xalqining kelajakni tasavvur qilish, o’tmishni qayta talqin etish va hozirgi kunni tanqidiy ko’z bilan ko’rish usuli. U milliy o’zlikni saqlash va yangilashning adabiy vositasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. A’zam, E. (1995). Boqiy darbadar. Toshkent: Yozuvchi nashriyoti.
2. Avesto: Zardushtiylikning muqaddas kitobi. (Tarjimon: Matyoqubov, O., 2001). Toshkent: Sharq.
3. Aytmatov, Ch. (1980). Asrga tatigulik kun (I dnyo dolshe veka dlyitsya). Frunze: Kyrgyzstan.
4. G’ulom, H. (1963). Tong yulduzi. Toshkent: O’zdavnashr.
5. Hoshimov, O’. (1994). Ikki eshik orasi. Toshkent: Yozuvchi nashriyoti.
6. Hoshimov, O’. (2004). Nur borki, soya bor. Toshkent: Sharq nashriyoti.
7. Ibn Sino. (1982). Hayy ibn Yaqzon. Toshkent: G’afur G’ulom nashriyoti.
8. Karimov, I. (1998). O’zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent: O’zbekiston.
9. Malik, T. (1994—2003). Shaytanat (Roman-seriya). Toshkent: Sharq nashriyoti.
10. Malik, T. (1998). Ulug’bek xazinasi. Toshkent: Sharq nashriyoti.
11. Mirzayev, T. (2006). O’zbek xalq qahramonlik eposi. Toshkent: Fan nashriyoti.
12. Navoiy, A. (1991). Lison ut-tayr. Toshkent: G’afur G’ulom nashriyoti.

13. Osim, M. (1948). Sehrli qo'g'irchoq. Toshkent: Bolalar nashriyoti.
14. Qahhor, A. (1964). Asarlar to'plami, 3 jildda. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti.
15. Saidov, B. (2015). O'zbek xalq og'zaki ijodining adabiy an'analar bilan aloqasi. Toshkent: Fan.
16. Strugatskiy, A., Strugatskiy, B. (1972). Piknik na obochine. Moskva: Molodaya gvardiya.
17. To'xtaboyev, X. (1967). Sariq devni minib. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti.
18. Yusupov, N. (2019). Zamonaviy o'zbek nasrida janr muammolari. Toshkent: Akademnashr.
19. Ziyodullayev, Sh. (2011). O'zbek adabiyotida ilmiy fantastika: tarix va nazariya. Samarqand Davlat Universiteti ilmiy axborotnomasi, 3-son, 45—52-betlar.